

ЕТНІЧНИЙ СТЕРЕОТИП РОМА (ЦИГАНА) В НАРОДНИХ ЛЕГЕНДАХ

Лілія Шума

Аспірантка, кафедра української фольклористики
імені академіка Філарета Колесси, Львівський національний університет
імені Івана Франка

ABSTRACT

Autor analizuje stereotyp Roma (Cygana) na materiale folkloru ukraińskiego w legendach ludowych ze zbiorów XIX — XX wieku. Analizowane są teksty, które odzwierciedlają idee ukraińskiej etnicznej społeczności romskiej. Badaniu poddany paradygmat legend, w których spotykamy postać Cygana, wyodrębnia się stereotypowe cechy członków tej grupy etnicznej.

Słowa kluczowe: folklor, stosunki etniczne, stereotyp etniczny „obcego”, Romowie (Cyganie).

The article reviews the ethnic stereotype of roma (gypsy) in Ukrainian folklore. Folk legends from collection of XIX — XX centuries, which reflected the idea of Ukrainians about ethnic community of Roma are analyzed. The research aims to investigate the paradigm of plot in legends, which represents the image of Gypsy. The stereotypical features of members of this ethnic group are revealed.

Key words: folklore, interethnic relations, ethnic stereotypes, «their», Roma (Gypsy).

Розглянуто стереотип рома (цигана) в українському фольклорі на матеріалі народних легенд зі збірників XIX — XX ст. Проаналізовано тексти, у яких відображені уявлення українців про етнічну спільноту ромів. Досліджено сюжетну парадигму легенд, у яких наявний образ цигана, виокремлено стереотипні ознаки представників цього етносу.

Ключові слова: фольклор, міжетнічні взаємини, етнічний стереотип, «чужий», ром (циган).

Фольклор як невід’ємна духовна складова культури українського народу є значущим джерелом для вивчення навколишнього світу, зокрема й взаємин між етносами. З цього приводу Михайло Грушевський слушно зауважував, що пам’ятки словесної творчості мають найбільше незрівнянне значення «не тільки як факт соціального життя в собі, але як ключ до пізнання взагалі всього соціального життя на різних стадіях розвою чи то окремого народу, чи то цілих комплексів, рас, груп і нарешті — цілого людства» [7, с. 55]. Сучасні дослідники переконані, що основною особливістю фольклору «є те, що в ньому відбувається не лише усвідомлення тотожності з певною етнічною чи релігійною спільнотою, але й формування глибокого емоційного зв’язку з нею у вигляді почуттів гордості, образи, жалю, задоволення від належності до певного простору національної культури та віри» [12, с. 74]. В усній народній словесності сформувалася парадигма сталих уявлень про народи, яка не втрачає актуальності до сьогодні, і яку сучасникові деколи складно збагнути. Відтак, наукове осмислення проблематики етнічних стереотипів у контексті традиційного світо-

гляду українців сприятиме глибшому розумінню причин і форм стереотипізації образів «іногородців» в українській фольклористиці.

Об'єктом наукового вивчення у пропонованій статті слугують етнічні стереотипи ромів (циган) у народних легендах. Необхідно зазначити, що в українській народознавчій науці представлено ґрунтовні й різноаспектні дослідження про етнічну спільноту ромів. Зокрема, особливої уваги заслуговує праця історика Юрія Сілецького «Етнічні гетеростереотипи у традиційному світогляді українців» [20], де в одному із розділів ґрунтовно проаналізовано комплекс міфологічних та побутових уявлень українців про ромів на матеріалі різних жанрів фольклору. Окрім зазначеного, учений-антрополог широко й усебічно представив історичний контекст формування етнічних стереотипів в українській народній словесності. Фольклористка Марія Качмар, досліджуючи сюжетно-мотивний фонд українських етіологічних легенд про народи, звернула увагу на міфологічні мотиви етнічного стереотипу рома [13]. Особливості народного уявлення про цигана як казкового персонажа відображено у дослідженнях інших фольклористів, зокрема, Марини Демедюк [9] та Ірини Грищенко [17]. Вичерпну характеристику стереотипу цигана в українському драматично-обрядовому фольклорі здійснив народознавець Олександр Курочкін [15]. Згадані дослідження свідчать про наявність ґрунтовних розвідок із цієї проблематики, однак багатоаспектність теми зумовила певні прогалини у її вивченні. Отож метою статті є аналіз самотності етностереотипу рома в народних легендах. Ілюстративним матеріалом слугують тексти українських міфологічних та побутових легенд, у яких образ цигана є одним із головних. Методологічну основу статті становлять праці Г. Булашева, В. Гнатюка, М. Качмар, І. Грищенко, О. Белової.

Як відомо, роми здавна були самотнім етнокультурним «феноменом» України й загалом усієї Європи. О. Беліков зазначає, що «найбільш ранні писемні згадки про циган на українських землях відносяться до XIV — XV ст. Перші цигани прибули сюди з Угорщини та Молдавії [3, с. 14]. Саме з цієї причини «цигани з XVI ст. стали важливою складовою українського суспільства» [3, с. 14]. Такі умови сприяли виникненню значної кількості історичних, соціальних, побутових стереотипних уявлень щодо представників цього етносу. Позитивний чи негативний характер цих стереотипів здебільшого ґрунтувався на реальних (зазвичай типових і повторюваних) фактах контактування українців і ромів у повсякденному житті. Варто наголосити, що «головними заняттями ромів були: металообробка; обробка деревини, рога, щетини; торгівля; музика; виступи з прирученими тваринами; землеробство (у XX ст.); сезонні заробітки тощо. Існували й напівлегальні та нелегальні засоби заробітку (ворожіння, жебрацтво тощо). Відсутність стабільного прибутку наприкінці 80 — у 90-х рр. XX ст. штовхнуло частину циган на протиправні дії (шахрайство, збут наркотиків)» [3, с. 15].

Вивчення соціального контексту міжетнічних взаємин між народами, які проживають на спільних територіях, сприяє розумінню причин формування тих чи інших стійких уявлень про етнічного «сусіда» (й відповідно формуванню стереотипних уявлень про нього) представниками корінного населення. На думку Н. Зіневич, «глибока зацікавленість до циган з боку українців, зафіксована усною народною творчістю і стосується їхніх мовних, психологічних, моральних, антропологічних та інших особливостей, зафіксованих в етнічному стереотипі» [11, с. 13]. Дослідниця вважає, що «формування етнічного образу циган серед українців було складовою процесу створення т.зв. “персонажів” своєрідної міфології, в якій фіксувались важливі сторони спілкування та взаємодії з сусідні-

ми народами. Етнічний образ циган як своєрідна форма відображення дійсності одночасно програмував цю дійсність — заохочував або обмежував поведінкові акти українців» [11, с. 13-14].

У зазначеному контексті аналіз творів усної народної словесності, у яких наявний власне образ рома, видається важливим, оскільки цей образ відображає народне сприйняття сусіда й одночасно засвідчує етноментальні характеристики самих українців. На нашу думку, найбільш прийнятним ілюстративним жанром для вивчення усталених уявлень про етноси є народна легенда — один із найбільш архаїчних жанрів української неказкової прози. Зазначена генологічна ознака спонукає «шукати» стереотипні характеристики цигана саме у цьому фольклорному жанрі. Дослідник Ж. Руйє-Віллоубі, аналізуючи російські легенди про ромів та євреїв, стверджує, що легенда як фольклорний жанр відображає «традиційні звичаї та народні біблійні вірування, пов'язані з культурною ідентичністю» (виокремлення шрифтом наше. — Л. Ш.) [19, с. 42]. Акцентує на важливій ролі легенди у вивченні аспектів міжетнічних стосунків і визначний український фольклорист О. Дей, зазначаючи, що «українські легенди та перекази є цінним джерелом і об'єктом для порівняльних досліджень міжетнічних культурних спільностей та взаємин, а в дальшій лінії — і для глибшого взаємопізнання народів» [8, с. 36].

Стереотипні уявлення українців щодо походження ромів, антропологічних ознак його представників, ментальних рис характеру, особливостей способу життя відображені в народних легендах апокрифічного змісту. Етнічний стереотип рома у народних легендах ґрунтується на двох складових: давніх міфологічних уявленнях про іногородця як «чужого» та на досвіді реального спілкування з етнічним «сусідом». «Міфологізація образу “чужого” на всіх рівнях поєднується з “побутовим” знанням про сусідів, заснованим на повсякденному спілкуванні, але при цьому “міфологічний аспект” залишається безумовно переважаючим» [2]. Згідно з народною традицією, будь-якого етнічного «чужинця» характеризує зв'язок із потойбічним світом, нечистою силою. До прикладу, в одній із легенд, записаній В. Гнатюком, пояснюється незвичайне народження ромів від циганки і чорта [10, с. 16]. Сюжет побудований на біблійному мотиві про вивід Мойсеєм євреїв із Єгипту. Таке використання канонічного мотиву у творах про виникнення народів є вмотивованим, адже «поява різних етносів і станів є напряду пов'язана зі “священною історією” в її фольклорній інтерпретації» [18, с. 66]. За легендою, Єгиптом керував циганський цар Фараон, який переслідував євреїв. Коли Мойсей, втікаючи разом з євреями, переправлявся через море, його наздогнав фараон разом зі своїм циганським військом, що згодом втопилось у морі, окрім кульгавої жінки-циганки. Далі йдеться про те, що цигани народились від союзу цієї циганки та чорта. Принагідно варто додати, що у цьому творі наявний мотив аномальної вагітності («...і циганка того носила за рок, ни так, як то другі жони носять, бо то їй чорт справив»), незвичайного способу народження (чоловік пострілом розпоров живіт, з якого повилітали уже великі цигани і просили їсти), що є цілком властивим для етнічного «чужинця» з позиції народного світогляду. Окрім міфологічного трактування походження ромів, у легенді наявне пояснення особливих рис зовнішності циганів, зокрема темного пігменту шкіри, який вони успадкували від прабатька чорта. На думку М. Качмар, «у цій легенді відображено всі компоненти чудесного народження іновірців: незвичайний предок (чорт), нетипові народини (цигани вискочили з міхура) та швидкий ріст (вони відразу побігли за чоловіком просити хліба)» [13,

с. 650]. Аналогічний сюжет відображено у легенді «Звідки взялися цигани» [5, Т. 1, с. 33-34]. Однак він доповнений ще й міфологічним поясненням стереотипної моделі поведінки рома. Згідно з легендою, цигани, як нащадки нечистого, перейняли від нього демонологічну вдачу: «Тай віттак поженили ся тай ннесь цигане по них: чорні — тому, бо дітько чорний був; і натуру таку мают дурнувату до днесь як злий, бо й злий несь як сонце гріє і тепло, як завертит дагде на до-розі порохами, то чоловік мовит: Во мня Отца і Сына, шчезни від мене, бідо!» [5, Т. 1, с. 33-34]. Індикатором розпізнання представника «чужого» етносу є релігія. До прикладу, народне бачення рома як демонологічної істоти представлено у віруванні про його хрещення: «Али ни знаю, повідают, жи цигана ни кстьят так йак йинчого чоловіка, хіба по пояс; і він є так гі християнин з гори, а з долу так як шчез-би дітько; бо як би го не кстив трохи, тобі в скалу втік зараз як дітько. Біда усе в скалі сідит» [5, Т. 1, с. 33-34]. У варіанті іншої легенди подібного змісту знаходимо вказівку на місце проживання ромів: «Як Жиди вийшли з Єгипту, пустив ся здоганяти них Фараон і утопив ся з цілим народом, лиш його дівка лишила ся і від неї пішли Цигани. Михнівські Цигани і тепер ще домагають ся від тамтуських Жидів два дні роботизни» [6, Т. 2, с. 227-228]. Аналізуючи цей текст, дослідниця М. Качмар акцентує увагу на тому, як «фольклорно-міфологічні уявлення про походження циган українська традиція підтверджує певними історичними чи соціально-побутовими реаліями, що мають обмежену локалізацію дії» [13, с. 650]. Необхідно зазначити, що мотив про походження ромів як фараонових потомків має загальнослов'янське поширення. До слова, цю аналогію простежила О. Белова у праці «Народна Біблія: східнослов'янські етіологічні легенди» [18]. Що цікаво, ще на початку ХХ ст. можна було зафіксувати цей міфологічний стереотип про походження циган від єгипетського царя серед етноспільноти ромів. Дослідник О. Баранніков з'ясував, що «серед селянства такий погляд поширюється через те, що майже всі цигани і тепер вважають себе за єгиптян. У моїх мандрівках для дослідження циган багато разів доводилося чути, як цигани дуже пишаються тим, що вони — єгиптяни» [1, с. 1].

Сюжети деяких апокрифічних легенд представлені мотивом приходу до Бога представників різних етносів за долею. Тематика таких творів здебільшого відображає стереотипи роду діяльності народів. Зокрема, в легенді «Як Бог роздавав народам долю» [10, с. 55] представлено традиційне ремесло цигана — ковальство. За легендою, останнім (з-поміж єврея, мадяра, пана, русина) прийшов циган, якому вже не залишилось доброї долі: «но циганин- сигінятко не постиг, бо вже Бо[г] долю роздав, яку мав. — Но, — кажи циганин, — то-то би лем бити. Но, циганин і ннесь б'є клепачом все» [10, с. 55].

Згідно з народними легендами, доля певного народу тісно залежить від поведінки його представника під час Христового розп'яття [18, с. 68]. Стереотип неприкаяності у світі представників ромського етносу, їх кочовий спосіб життя ілюструє наступна легенда: «Коли Христа засудили до розп'яття, треба було викувати чотири гвозді великі. Прийшла стража до цигана-ковача і каже: — Скуй чотири гвозді, бо треба Христа розпинати. Скуєш — дістанеш гроші, не скуєш — уб'ємо. Той викував чотири гвозді, айбо три відразу остили, а з четвертим що не робив — по землі качав, у воду метав, — той, четвертий, не остивав. Перепуджена стража вхопила три гвозді і втекла, і циган лишив свою кузню і пішов ходити по світу. Тому Христос до хреста був прибитий лише трьома гвоздями, а цигани з того часу не можуть довго удержуватися на одному місці, бо як

лише циган-ковач викує чотири однакові речі, четверта річ не застиває. Се знак, що їм треба з того місця іти на інше». [14, с. 88-89] Необхідно зазначити, що в усній словесності цей сюжет представлений у декількох варіантах. Зокрема, в одній із легенд ідеться про те, що циган повинен був викувати п'ять цвяхів і прибити ними Спасителя до хреста. Однак він обманув «жидів», сховавши п'ятий у волосся. За легендою, «так він зробив для того, щоб Ісус Христос воскрес, у що циган вірив» [4, с. 157]. Коли рома стали підозрювати в обмані і допитувати, він почав божитися, що забив і п'ятий цвях: «Оно той цвях, якого я забив, а ви не вірите мені! Йй-Богу ж, забив! Щоб я почорнів, як земля, якщо тільки кажу неправду!» Саме через це Господь і заборонив убивати бджолу (гріх), а циганам божитися та обдурювати людей, за неправдиву ж клятву Господь покарав цигана тим, що з того часу всі цигани почорніли, як земля» [4, с. 157]. Як бачимо пояснення одразу декількох усталених народних уявлень про ромів представлено у цій легенді в міфологічному аспекті (темний колір шкіри та схильність до обману). Суттєвою є згадка про конфесійну приналежність ромів (віра цигана у Христове воскресіння). В іншому варіанті легенди зі Слов'яносербського повіту циган повинен був п'ятим цвяхом прибити голову Спасителю, але він проявив своє співчуття Христові, бо «Господи! Як це важко буде людині, коли їй голову проб'ють!» [4, с. 157] На місці цвяха опинилася муха і цигана було оправдано: «Відтоді усім людям гріх брехати, а циганам не гріх, тому що циган своєю брехнею захистив Ісуса Христа» [4, с. 157].

Інша легенда відображає уже згадуваний етноментальний стереотип рома — кмітливого та винахідливого, якому згідно з Божою волею дозволено клястися. За сюжетом, циган зустрів святого Петра, який їхав до Бога питатися, кому і як жити. Циган замовив слово і за себе, але для нагадування святому за себе забрав у коня стремено. На запитання, як жити циганові, Бог так відповів: «Що знає, нехай каже: не знаю; що чув, нехай каже: не чув; що бачив, нехай каже: не бачив; що брав, нехай каже: не брав» [4, с. 158]. Святий Петро зустрів цигана й говорить йому: «Що знаєш, кажи: не знаю... (і т. ін.) Віддай же тепер моє стремено». — «Яке» — «Срібне». — «Не знаю». — «Та ти ж у мене його взяв!» — «Ні, йй-Богу, не брав!» Відтоді циганам і стало не гріх божитися» [4, с. 158].

В апокрифічних легендах домінує мотив мандрів Христа з апостолом Петром та іноетнічним представником. Головними персонажами апокрифічної легенди з Олександрійського повіту, що вміщена у праці Г. Булашева, виступають Господь, святий Петро і циган. [4, с. 159]. Сюжет цього твору ґрунтується на їх мандрівці українською землею. За легендою, Господь випробовує рома на чесність у різних ситуаціях, однак той щоразу обманює своїх супутників. Наприклад, циган не хотів признатися, що він поїв усі вареники, якими їх пригостили люди, збрехав, що не їв на вечерю печінки кабана. Однак зізнання у скоєному відбулось лише тоді, коли дійшла справа до поділу грошей, зароблених за мольотбу збіжжя: «Ось Господь розсипав гроші на чотири купки та й каже: “Це тобі, Петре; це тобі цигане; а це Мені”. — “А четверта ж купка кому?” — питає циган. — “А тому, — каже Господь, — хто поїв вареники”. — “Та це ж я їх поїв!” — “Ну бери, коли ти”, — і знову розсипав решту грошей на чотири купки: “Це тобі, Петре; це тобі цигане; а це Мені...” — “А четверта ж кому?” — питає циган. — “А тому, хто печінку з'їв”. — “Та це ж бо я, йй-Богу ж, я з'їв!” — “Коли ти, то й бери”. Промовивши останні слова, Господь зі святим Петром зробилися незримими. Дивиться циган, що нікого нема, — за гроші та мерщій додому» [4, с. 161]. Як

бачимо, у легенді образ цигана відповідає стереотипному народному уявленню про нього як про злодія та брехуна. Цікавими з погляду сюжетної самотності є легенди «Господь, Св. Петро і Циган» [16, с. 125] і «Перший циган» [5, Т. 1, с. 107], у яких представники цієї етнічної спільноти фігурують як чудесні рятівники залятої панни. У легенді «Перший Циган», зокрема, ідеться про те, як Господь врятував цареву доньку з некрасивою зовнішністю. Бог «дав їй на спанє, а коли царівна заснула, казав принести котел, покраяв царівну, казав під кітлом розпалити великий огонь, зварив єї добре, а відтак повиймав ті кусники, поскладав до купи і дунув на них». [5, Т. 1, с. 108]. За цим спостерігав царський прислуга, ласий до грошей. Він, побачивши таку щедрю винагороду, вирішив і собі так зцілювати людей. Слуга приєднався до гурту Господа та апостолів за умови, що він не обкраде їх. Проте «дворак швидко відлучив ся від них і забрав усі гроші і переховав у інше місце, а сам пішов і собі чуда робити» [5, Т. 1, с. 109]. Однак чудесного зцілення цареві доньки не відбулось і слугу засудили до страти. За легендою, «вже го вели вішати, коли тут прийшов Господь, уздоровив царівну, а его випросив від смерти, але зробив его Циганом» [5, Т. 1, с. 109]. **Прикметно, що за легендою, людину схильну до злодійства, обману, нечесності номіновано етнонімом «циган». Саме ці характерні моральні вади є домінуючими у народному стереотипному образі представників ромського етносу.** Однак, не варто акцентувати лише на негативних рисах характеру, оскільки у багатьох легендах ром проявляє свої найкращі риси — кмітливість, винахідливість.

Варто зазначити, що у фольклорі також переважає стереотипний образ бідного рома, злиденне життя якого змусило просити милостиню. Український селянин часто ставився до ромів зі співчуттям та розумінням. Підтвердження цьому факту знаходимо у наступному творі: «Чув од Лихачівця на храму у Сіренкових: — Увійшов я, — каже, — в хату; дивлюсь стоять якісь цигани. — Чого се вони, — питаю жінки. — Та се за милостиньою, — каже, — дак я дала й хліба, й сала шматочок, а вони все не йдуть. — Чого ж ви ще? — питаю. — Чи нема ще, — просять, — борошенця, або сорочечки старої, дитячої — подарить ради Христа. — Пошукай, — кажу жінці. Найшла вона й сорочку і борошна. — Іще б, — кажуть, — сольці дробочок та пшонця. — То й найди, — кажу, — солі, а пшона нема: є просо, та не товчене. А проса вони, значить, не беруть, де йому його товкти. Дала й солі. — Ще крупців, — кажуть, — грецьких та картопельки кришку на юшку. — То й унеси, — кажу жінці. От вони й пішли собі з Богом, подякувавши. А то ж як не дати: я не дам, другий не дасть, третій, як же йому жить у Бога, де він візьме? Аже ж йому з голоду, значить, треба пропасти; на те він циган — такий його хліб» [16, с. 192-193]. Попри певну нахабність та спекуляцію циганом добротою українського селянина, все-таки українці вважали такий спосіб життя ромів незмінним, наперед визначеним. Це можна вважати підтвердженням стійкості міфологічного стереотипу про жебрацьку долю циганів, якою їх наділив Бог через те, що ром був співучасником Христового розп'яття.

Підсумовуючи зазначимо, що українська усна словесність представлена значною кількістю різножанрових творів, в яких фігурують іноетнічні персонажі. Ці фольклорні зразки демонструють стійкі уявлення українців про сусідні етноси й одночасно відображають їх національну самотність. Аналізований фольклорний матеріал підтверджує поширеність стереотипних уявлень українців щодо представників ромського етносу, які здавна жили на території України. Етнічний стереотип рома (цигана) у народних легендах сформований, передусім, на основі міфологічного світогляду народу, а також історичного та побуто-

вого контексту міжетнічного спілкування. «Дивне» походження циган (нащадки єгипетського фараона; народження від циганки та чорта), відмінні ознаки зовнішності (темний колір шкіри), особливі риси характеру та поведінки (негативні: лінивість, обман, крадіжка, шахрайство; позитивні: винахідливість, кмітливість, швидке пристосування до навколишніх умов), спосіб життя (кочовий), заробіток на життя — ковальство та просьба милостині) — головні маркери, що формують етнічний стереотип рома в народних легендах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранников О. П. Українські цигани / Олексій Петрович Баранников // Національні меншини Радянської України. — К., 1931. — Кн. 2. — 60 с.
2. Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян: Этнолингвистическое исследование [Электронный ресурс] : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10. 02. 03 / Ольга Владиславовна Белова ; Российская Академия наук. Институт славяноведения. — М., 2006. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/etnicheskie-steriotipy-po-dannym-yazyka-i-narodnoi-kultury-slavyan-etnolingvisticheskoe-issl#ixzz2xuZc2oSz>. Дата доступа : 16.11.2016.
3. Беліков О. В. Циганське населення України (XVI — XX ст.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Олександр Володимирович Беліков ; Донецький національний університет. — Донецьк, 2003. — 20 с .
4. Булашев Г. Українських народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. — К.: Довіра, 1992. — 414 с.
5. Галицько-руські народні легенди. Т. 1 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1902. — Т. 12. — XI, 215 с.
6. Галицько-руські народні легенди. Т. 2 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1902. — Т. 13. — IV, 287 с.
7. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський / Упор.: В. В. Яременко; приміт. Л. Ф. Дунаєвської. — К.:Либідь, 1993. — Т.1. — 392 с.
8. Дей О. Легенди та перекази / Олексій Дей // Легенди та перекази. / Упоряд. та приміт. А. Л. Іоаніді; вступ. ст. О. І. Дея. — К.: Наук. думка, 1985. — 400 с.
9. Демедюк М. В. Національна специфіка української народної казки : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / Марина Валентинівна Демедюк ; ЛНУ ім. І. Франка. — Львів, 2010. — 24 с.
10. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. 1 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1897. — Т. 3. — 236 с.
11. Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Наталія Олексіївна Зіневич ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 2005. — 18 с.
12. Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів : підруч. для студ. фольклорист. та філол. спец. вищ. навч. закл. / Олена Івановська. — К. : Експрес-Поліграф, 2012. — 335 с.
13. Качмар М. Українські етіологічні легенди про народи: ґенезис, структура, семантика / Марія Качмар // Народознавчі зошити, 2015. — №3 (123). — С.647-654.

14. Коли Христос по землі ходив: Народні оповіді / Упорядкував І. Сенько. — Ужгород: Карпати, 1993. — 133 с.
15. Курочкін О. Карнавальні «цигани»: етнічний стереотип і обрядова маска / Олександр Курочкін // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К., 2008. — Т. 15. — Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». — С. 255-269.
16. Малорусские народные предания и рассказы / Свод Михаила Драгоманова. — К., 1876. — XXVI. — 484 с.
17. Міжетнічні стосунки в українських народних казках / упор., передм., приміт., словник Ірини Грищенко. — К., 2009. — 252 с.
18. «Народная Библия»: Восточнославянские етиологические легенды / Сост. и коммент. О. В. Беловой; Отв. ред. В. Я. Петрухин. — Москва: Индрик, 2004. — 576 с.: ил. (Традиционная духовная культура славян. Публикация текстов.)
19. Руйє-Віллоубі Ж. Злі/добрі чужинці: євреї та цигани в російських народних легендах / Жанмарі Руйє-Віллоубі / Переклад з англ. Інни Головахи // Народна творчість та етнологія. — 2012, №5. — С.42-45.
20. Сілецький Ю. Р. Етнічні гетеростереотипи у традиційному світогляді українців : дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 — етнологія / Юрій Романович Сілецький. — Львів, 2009. — 204 с.